

A 33,8 m hosszú, részben alapincézett, földszintes épület klasszicista stílusban az 1840-es években épült. Valószínűleg a Nagyszentmiklósi u. 2. alatti ún. Rónay Ernő-kúriához tartozhatott. Az utcai homlokzatának egyetlen dísz a falu reformkori építészetére oly jellemző ív-pillérsor, amelynek pillérközeibe később ablakokat vágtak, így az épület inkább lakóház-jelleget öltött. A kilenc tagból álló vakárkásor monotonitását a második és a nyolcadik ív szélesebb kialakítása töri meg. Az igényes külső homlokzat-kialakítást az épület belső kiképzése nem követi, a klasszikus szabályok betartásának hiányát a későbbi átalakítások is előidézhették, így az udvari front eredeti kialakítása ma már nem ismerhető föl. Jelenleg a szegedi székhelyű Gabonatermesztési Kutató Kht. használja. Az épület jó állapotban van, legutóbb az 1990-es évek végén került felújításra.

Tornyos kastély

Móricz Zsigmond u. 1-3.
Romantikus, 1859
Műemléki száma: 9458⁸⁰

A tornyos kastély

A kastély fennállása óta az érdeklődés középpontjában állt. Tömege, formája az e vidékre látogatót mindig is magával ragadta, vagy meghökkentette. Az 1859-ben felépült kastély a településen már-már hagyományosnak tekinthető ív-pillérsoros homlokzatával és timpanonnal koronázott közép-rizalitjával alapjaiban a klasszicista hagyományok folytatója. Az 1850-es években már uralkodó stílusiránynak számító romantikára az épület vég-homlokzatához kissé szervesen csatlakozó torony és az ablakkeretezések részletei utalnak. A főtömeg és a torony stiláris és tömegformálási ellentétét a kastély tervezője

⁸⁰ A műemlékjegyzék leírása: „Volt Rónay-kastély, romantikus, épült 1858 körül, földszintes, nagy belmagasságú terekkel, nyugati rövid oldalán háromszintes bástyaszerű torony. Parkját kiirtották.” CSM 19.

nem tudta feloldani, a két épületrész csatlakozásának átmenetei nincsenek kiérlelve. A főtömeg – néhány romantikus részlet ellenére is – alapvetően klasszicista nyugalma és a mozgalmas, fiatornyaival a középkori várépítészetet megidéző torony ellentétének feszültsége ma nem érzékelhető. Nem érzékelhető, mert a kastélyt övező park teljes kiirtása folytán, illetve néhány döbbenetesen igénytelen gazdasági épület és a tömör kerítés felhúzása miatt a teljes épületre nincs rálátás és a több mint fél évszázados pusztulás és pusztítás alatt az épület részletei is elkezdtek mállani. A főépületnél évtizedekkel korábbi a Rónayak eredeti rezidenciája, amely a kastély melléképületeként maradt fenn, s ha lehet, még siralmasabb állapotban van: eredeti részleteiből szinte semmi nem maradt korunkra, így mielőbbi és elengedhetetlen helyreállítása csak egy alapos épületkutatás után lenne lehetséges.

A kastélyt Rónay Mór (1813-1890), Torontál vármegye al-, majd főjegyzője, 1848-49-ben és 1861-1867 között első alispánja, majd 1871 és 1873 között a vármegye főispánja építtette. Mivel hivatása a megyeszékhelyhez kötötte, 1849 előtt családjával Nagybecskerekben élt. Onnan a szabadságharc bukása után tért vissza Zomborra, és a mai kastély mellett álló földszintes épületbe költözött, melyből a kastély megépítését követően konyhát, cselédházat és istállót alakítottak ki.⁸¹ Mivel az ötvenes években 3 kúria is épült a családban, „Móricz sem akart hátrább maradni rokonai mögött, és olyan szép és nagy házat akart építeni, amellyel mindenkit túlszárnyalja. Felépítette tehát [...] a toronyos kastélyt.”⁸² Az építkezést valószínűleg 1858-ban kezdték el, és 1859 őszére lett annyira készen, hogy 1859. dec. 7-én, Rónay Mór születésnapján beköltözhetek feleségével, Fedrigoni Alojziával (1824-1889) és ebben az évben született egyetlen gyermekükkel, Emillel (1859-1899).⁸³ A kastélyt atyjának 1890. márc. 19-én bekövetkezett halála után Rónay Emil örökölte. Emil 1899-ben meghalt, a birtok így feleségére, Kiriák Johannára maradt. Mivel az özvegy nemigen tartózkodott Kiszomboron, idejét többnyire Temesváron töltötte, ezért a kastélyt 1902-ben eladta sógorának, a Torontál vármegyei főispáni tiszttől 1902 februárjában megváló Rónay Jenőnek, aki Nagybecskerekről hazatérve népes családjával a szülői házba (az ún. Rónay Ernő-kúriába), testvéreihez költözött. Itt igen szűkösen éltek, ezért mindenképpen valamiféle végleges lakásmegoldást kellett találnia. Kapóra jött számára, hogy a kastélyt megvásárolhatta Emil özvegyétől.⁸⁴

⁸¹ Id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SÍPOS 2002. sz. n.

⁸² RCSK 187.

⁸³ RCSK 187. A családi hagyomány szerint azt tervezték, hogy két tornyot építenek, egyet Móricnak, egyet pedig feleségének. Miután az építés közben a 35 éves Alojzia – 16 évnyi házasság után és már nem remélt módon – áldott állapotba került Emillel, úgy döntöttek, hogy a kastélyt csak egy toronnyal építik meg. Lásd: RCSK. 187. Mivel 1902-ben az épületet megmagasították, nem tudjuk, hogy az eredeti kastélyon volt-e torony, vagy itt is egy kedves családi anekdotával állunk szemben. A régészeti kutatások ugyanis bebizonyították, hogy a jelenlegi torony utólagos, valószínűleg az 1902-es átalakításkor hozzáépített toldás, tehát amikor a hagyomány a Rónay Mór-féle tornyot említi, semmi esetre sem lehet a jelenlegivel azonosítani, hiszen ez akkor bizonyosan nem létezett még. Hogy milyen lehetett a régi, ha volt egyáltalán, adatok hiányában nem lehet rekonstruálni. Gyaníthatóan nem volt: az eredeti klasszicista épület architektúrája, amely egészen egyértelműen kibonthatóvá vált a falkutatások során, „nem bírt volna el” egy tornyot, hiszen az összképbe nem illett volna bele.

⁸⁴ Az alábbi két idézet pontos magyarázatot ad az adásvétel okaira és körülményeire, de némi betekintést engednek az akkori életviszonyokra is. Mindkét idézet a család krónikásától, id. Rónay Elemértől való. „A parkettás, központi fűtéses, villanyvilágításos 12 szobás lakás után bizony a sűrű padlós, alacsony, öreg, sötét szobák, ahol persze vízvezeték és így fürdőszoba sem volt, rosszul eshetett. Jenőnek nem is volt szándékában maradni. [...] Emil özvegye, a megmaradt földjeit bérbe adva, Temesvárra költözött, hol testvére is lakott, húsvétra azonban, amely abban az időben ápr. 2-ra esett, lement Zomborra, amikor Jenő megvette tőle a házat, illetve a toronyos kastélyt és három szoba bútort, amelyek nagy méreteik miatt neki használhatatlanok voltak,

Rónay Jenő (1854-1921) 1902 őszén költözött be a kastélyba feleségével, Patyánszky Olgával (a „Rácasszonnyal”) és népes családjával. Öt gyermekük volt: Gyula (1888), Dénes (1892), Magda (1896), Imre (1899) és Miklós (1900). Rónay Jenő halálát követően Imre lakott itt az édesanyjával, és ő birtokolta azt 1921-től egészen az államosításig. Rónay Imre nőtlen volt, 1944 őszén a front elől elmenekült, majd 1945-ben visszatérve, miután a kastély kisajátították, a Szegedi u. 2. alatti „Leányvárbán” lakott.⁸⁵ Aztán innen is kitelepítették, majd szükséglakását is elvették, ezért különböző helyeken húzta meg magát. Magatehetetlen betegként 1959-ben a derekegyházi szociális otthonba került, itt halt meg 1966-ban.

A kastély az 1900-as években

Rónay Jenő gyermekei közül a kastélyban, pontosabban a kastély melletti – azóta már elbontott – régi, háromszobás házban lakott Gyula. Ez az ún. Portaház volt, mely közvetlenül a tornyos kastély mellett állt, s annak részét alkotta. Gyulát 1944. szept. elején katonai szolgálatra hívták be,⁸⁶ távollétében a házba Juhos Miklós bíró a községi szegényházat helyezte el.⁸⁷ Hazatértét követően, 1947-ben, miután kérelmére a községi

viszont a kastély nagy termeibe igen szépen beleillettek. A vételár, ha jól emlékszem, 16000 Ft, azaz 30000 korona volt.” (RCSK 359.) „1902-ben Jenő nagybátyám, 28 évi megyei szolgálat után, melyből 10-et mint torontáli főispán élt végig, lemondott, és népes családjával együtt Kiszomborra költözött. A régi házban, ahol Ernő bátyja és két idős hajadon nővére, Cili és Vilma laktak, csak igen szűkösen fértek el, így, mivel Emil özvegye amúgy sem tartózkodott állandóan Zomboron, hanem özvegy nővéréknél Temesváron, kapóra jött neki, hogy Jenő bácsinak a kastélyt eladja, viszont Jenő bácsinak is megfelelt, mert hiszen akkor még 4 fia és 1 lánya volt, így neki nem volt túl nagy a kastély.” Lásd: id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SIPOS 2002. sz. n.

⁸⁵ Hist. Dom. 79. és 86., MAROSVÁRI 1968. 4.

⁸⁶ Hist. Dom. 79.

⁸⁷ MVL V 261-10. 47/1947., Hist. Dom. 86., Lásd még: Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. n., NAGY 2004b. 18.

szegényházat elhelyezték onnan, Gyula eladta az épületet Szirbik Imre kisgazdának.⁸⁸ 1949-ig még a községben élt, majd Szegedre költözött.

Sok időt töltött a kastélyban, sőt, valójában itt lakott Magda is, aki előbb báró Urbán Iván, majd Blaskovich Péter felesége volt, és az akkori Blaskovich-pusztán, a mai Csikópusztán élt.⁸⁹ 1945-ben ő is elmenekült, majd visszatértét követően, mivel a kastélyt időközben lefoglalták, az akkor 49 éves Magda a Dénesmajorban telepedett le, ahol a család mezőgazdasági szeszgyára, az ún. Pálinkaház állt.⁹⁰ 1949 augusztusában a földosztás nyomán megmaradó földjeit följánlotta az államnak, majd Budapestre költözött, itt élt 1978-ban bekövetkezett haláláig.

A kastély az 1914-ben

1945-ben a kastélyt a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) mintegy 200-250 fős helyi szervezete vette birtokba,⁹¹ és 1946 őszén itt alakult meg és itt alakította ki irodáit az Újbirtokosok és Földhözjutottak Országos Szövetsége (UFOSZ).⁹² Még 1945-ben „szegény munkás családok szükségüként”-ként vették igénybe az épület egy részét.⁹³ A kastély sorsát ez a beköltözés pecsételte meg, a bútorokat és egyéb berendezé-

⁸⁸ MVL V 261-10. 47/1947., MVL V 261-11. 100/1948., Hist. Dom. 86.

⁸⁹ NAGY 2004b. 17-18. özv. Reicher Lászlóné szerint, akinek első férje a Rónay család tagja, Rónay Endre volt, úgy emlékezett 1964-ben, hogy a kastély utolsó birtokosa Rónay Magda volt, ezt azonban más forrásunk nem erősíti meg. Lásd: Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. n. Valószínűleg azért tudatosodott ez a tévképzet, mert gyakorlatilag valóban a kastélyban lakott.

⁹⁰ Hist. Dom. 79. és 86.

⁹¹ MAROSVÁRI 1968. 18-19.

⁹² MAROSVÁRI 1968. 16. A szervezet 1947-ben átalakult Földhözjutottak és Kisbirtokosok Országos Szövetségévé (FÉKOSZ), majd 1948-ban Dolgozó Parasztok és Földhözjutottak Országos Szövetségévé, melyek helyi szervezetei szintén a kastélyban rendezkedett be. Lásd: Uo. 16-17.

⁹³ Hist. Dom. 85.

si tárgyakat már korábban széthordták (néha föl-fölbukkan egy-egy darab a faluban), ami maradt, azt az ide telepített családok élték föl, többek között az egykori lakószobák intarziás parkettáit is fölszedték, és tüzelő hiányában elégették.⁹⁴ 1949-ben a kastélyhoz tartozó parkot is kiirtották.

A kastély a park felől az 1920-as években

A községi tanács végrehajtó bizottsága 1951. ápr. 14-i ülésén foglalkozott a kastély sorsával. A VB-elnök, Ledniczky Ilona szülőotthont, napközi otthont és bölcsődét szeretett volna ott kialakítani, de mivel erre helyi forrás nem állt rendelkezésre, a javaslatot elvetették. Szegvári Márton VB-tag indítványára ezután határozatot fogadtak el: „A VB megállapította, hogy a kastély a felszabadulás óta annyira tönkrement, hogy az összedőlés veszélyének van kitéve. Hogy az összedőlés veszélyétől megóvja, javasolja, hogy a kastélyt a legsürgősebb időn belül bontassák le.” Helyén parkot és szülőotthont kívántak építeni.⁹⁵ 1953. ápr. 27-én ismét fölmerült a kastély elbontásának ügye, ekkor Rácz István Pál iskolaigazgató kezdeményezte, hogy az épületet kapja meg az iskola, s mivel az nem műemlék, a bontásból kitermelt anyagból egy új, korszerű iskolát lehetne építeni. Kezdeményezésével a VB egyetértett, és határozatban kérelmezték a megyei tanács építési osztályánál a bontási engedélyek megadását azzal, hogy „a lebontott anyag árából új

⁹⁴ NAGY 2004b. 34. A Csongrád Megyei Hírlap 1957. szept. 13-i számában szomorú képet adott a kastély állapotáról. Itt többek között ez olvasható: „Jelenleg nyolc család lakik a kastély egy részében, [...] A lakók jórészt még 1945-46-ban költöztek be, amikor elhagyott javaknak számított ez az épület, s alaposan tönkretették! Nem csoda, hiszen Juhos Miklós községi bíró abban az időben így vélekedett: - Ami urasági volt, azt pucoljuk a föld színéről... A biztatás eredményes volt, mert a Rónayak teljesen jó állapotban hagyták el a kastélyt, viszont egy-két év alatt rom lett belőle. Mindenki vitte, amit látott, ami mozgatható volt, sőt, később már azt is, ami nem volt mozgatható, hanem úgy kellett fel-, vagy kifeszíteni.” Lásd: Mi lesz a kiszombori Rónay-kastéllyal? = CSMH. II. évf. 214. sz. 1957. szept. 13. 3.

⁹⁵ MVL XXIII. 722. VB jkv. 1951. ápr. 14.

iskolát fogunk építeni.”⁹⁶ Szerencsére a bontásra nem került sor, így a kastély egyik részében továbbra is nincstelen családok laktak, a másik részét a Petőfi tsz, majd a Sertés-tenyésztő Vállalat (Sernevál) raktárként használta.⁹⁷ 1954. jan. 13-án a VB ismét foglalkozott a kastély bontásának ügyével, és – a községi pártszervezet egyetértő határozatát csatolva – erélyes hangú határozatban újból a járási tanács VB építési osztályához fordult a bontási engedély kiadása ügyében azzal, hogy „Lebontása indokolt, mert községünk közepében szégyenteljes romos épületrész, és lakói az egészségügyi követelményeket nem tarthatják be. Tüdőbetegség gócpontja, és a mai körülményeknek megfelelően nem engedhetővé vált.” A határozat indoklásában kifejtették még: „Határszéli község vagyunk, és olykor más vidékiek is járnak községünkben, s mind szörnyű kifejezésekkel emlékeznek meg a nyomortanyáról. Ezt meg kell szüntetnünk, és határozatunk érvényét mindenféleképp végre fogjuk hajtani, még akkor is, ha a lebontási engedélyt valamilyen oknál fogva nem biztosítanák.” Az újbóli javaslattevő, Rácz István Pál, a kinyert építőanyagból a Móricz utcai iskola emeletráépítését kívánta biztosítani, ettől remélve megoldani a régi községházán kialakított kényszertantermekben összezsúfolt osztályok kulturált elhelyezését.⁹⁸ A kastélyt csak az mentette meg az elbontástól, hogy az iskola számára 1954 nyarán elérhetővé vált a mezőgazdasági technikum épületének megszerzése, így a Móricz utcai bővítése helyett az akkori Sztálin (ma Óbébai) utcai épület birtokba vétele jelentett megoldást a főlső tagozat elhelyezésére.

A kastély így 1956. aug. 21-én a Csongrád Megyei Mezőgazdasági Termékeket Értékesítő Szövetkezeti Központ (MÉK) kezelésébe került. A vállalat még az év októberében megkezdte az épület átalakítását, de az építkezés – a forradalom miatt is – jó időre félbeszakadt, és csak 1960-ra fejezték be az átépítési munkálatokat. Nem véletlenül írta a Csongrád Megyei Hírlap névtelenségbe burkolódzó cikkírója 1957 őszén: „A kiszombori Rónay-kastély iskolapéldája annak, hogyan ment tönkre hazánkban és megyénkben több helyen a régi épületeknek jó része. Akkor eréllyel meg lehetett volna még menteni az épületet, és néhány ezer forinttal a köz hasznára fordítani. De ma már egy millió is kevés lenne ahhoz, hogy régi formáját visszakapja.”⁹⁹ Az épületben – többmilliós költséggel – „központi tárolóhelyet”, azaz terményraktárt és baromfikeltető állomást alakítottak ki.¹⁰⁰

Az új funkció miatt az épület külső formáját megtartották ugyan, erre kötelezve voltak, de belülről gyakorlatilag teljesen átalakították, és egy új födémmel a belső teret megosztották. 1971-ben egy törvényerejű rendelet alapján a kastélyt – mint utólag kiderült, törvénytelenül – átjegyezték, így a Magyar Államtól a Csongrád megyei ZÖLDÉRT tulajdonába került. E törvénytelenység adott lehetőséget arra, hogy a rendszerváltás követően a község visszaperelhesse azt. Háromévi pereskedés után a Legfelsőbb Bíróság 1995. okt. 4-i határozatával a kiszombori önkormányzatnak ítélte a tulajdonjogot, így lehetővé vált, hogy az addigi méltatlan állapotából kimentve egy az eredeti funkcióinak megfelelőbb hasznosításáról és felújításról gondoskodjon. Ennek első lépéseként 2001-ben sor került a tetőzet teljes cseréjére, és 2002-ben pedig elkészült az épület kutatási dokumentációja és ez alapján felújítási tervkoncepciója is.¹⁰¹

⁹⁶ Uo. 1953. ápr. 27.

⁹⁷ Uo. 1953. jún. 19. és aug. 3.

⁹⁸ Uo. 1954. jan. 13.

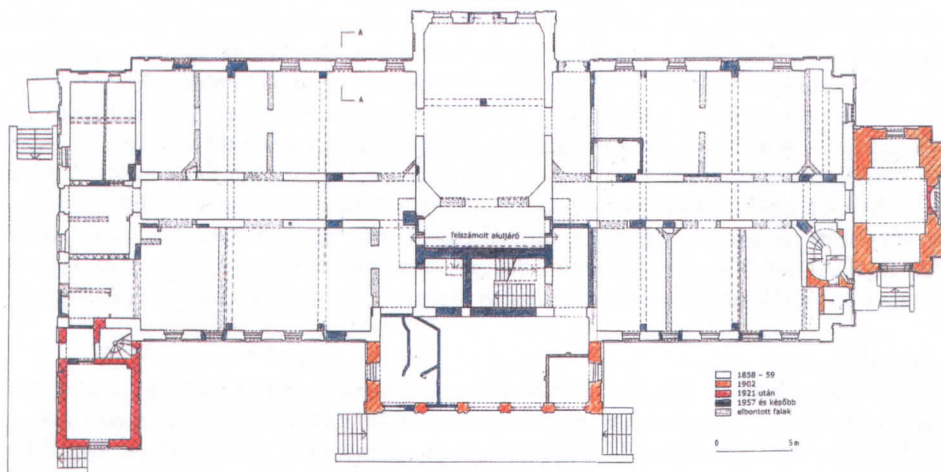
⁹⁹ CSMH. II. évf. 214. sz. 1957. szept. 13. 3.

¹⁰⁰ MVL XXIII. 715. Tü. jkv. 1960. aug. 19.

¹⁰¹ SIPOS 2002.

Építéstörténeti periódusai

A kutatások eredményei szerint a korábbi, klasszicista kúriák mintájára az 1850-es évek végén megépített kastélyt a századforduló körül Rónay Jenő alakíttathatta át ma is fennálló, romantikus jegyeket hordozó eklektikus épületté. Történeti dokumentálását és falkutatót Simon Zoltán régész végezte el 2002-ben. Vizsgálatai alapján 4 építéstörténeti periódus különíthető el.¹⁰²

A kastély építéstörténeti szakaszai

I. periódus

A kastély építése 1858-1859-re datálható. A telken korábban előzmény-épület bizonyosan nem volt, így itt valóban nem átalakításról, hanem új épület fölhúzásáról volt szó.¹⁰³ Első formájában egy kelet-nyugati tengelyű, hosszan elnyújtott, nagyjából téglalap alaprajzú épület volt, melynek rövidebb oldalai visszaugratottan zárultak. Az északi homlokzat az épület tengelyében eredetileg kissé visszaugrott, ezzel szemközt, a déli oldalon kiugró középrizalit állt. A rekonstruálható belső alaprajz szerint a közprizalit mögött egy téglalap alakú díszterem, ettől északra pedig egy a kert felé öt nyílással (két-két ablak és közte egy ajtó) kapcsolódó előtér szerű helyiség volt. Az épület hossz tengelyében egy folyosó húzódott, mely kis töréssel kapcsolódott az előtérhez. A folyosó az épület keleti végénél egy másik előtérbe nyílt, innen valószínűleg a mellékhelyiségeket lehetett megközelíteni. A szobák a folyosó két oldaláról nyíltak: a nyugati részben dél felé két, észak felé három, míg a keleti részben dél felé két szoba volt. Az északi rész keleti felét való-

¹⁰² SIMON 2002. 18-20.

¹⁰³ „Az a telek, a melyre Móricz bátyánk a tornyos kastélyt építette, csak részben volt az uradalomé, amennyiben a makói úttal párhuzamosan terült el az uradalom kocsmája, míg attól keletre – a térkép szerint – az 5-ös számú jobbágytelek volt, amely a robotkönyv tanúsága szerint Simon Péter tulajdona volt, kinek egész jobbágytelke volt. Ez, azt hiszem, akkor került a család kezére, midőn Móricz bátyánk oda építkezni akart, a kocsmát pedig áthelyezték a nagyszentmiklósi útra, a János-ág telke mellé. A tornyos kastély 1859-ben lett kész és Móricz születése napján, december 7-én költöztek bele.” Lásd: RCSK 40.

színűleg a konyha foglalta el, és itt lehetett az ebédlő is. A kastély főbejárata a nyugati oldalon nyílt, de volt mellékbejárat kelet felől is. Biztosan be lehetett jutni az épületbe a déli középrizaliton keresztül, és volt ajtó északi irányba, a kert felé is. Az első épület ablakai a maiak helyén voltak, és méretük is megegyezett azok beszűkítés előtti méretével. Az északi oldalon eredendően három, míg kelet felé két vakablak volt. Az épület a mainál jóval alacsonyabb volt, egykori párkánya a jelenlegihez képest 145 cm-rel lejjebb lehetett. Egykori vakolatarchitektúrájából és színezéséből semmi nem maradt meg.

A mai kastélyra jellemző torony – melyről a falkutatás bebizonyította, hogy utólagos, az épülethez szervesen nem illeszkedő toldás – ekkor még hiányzott, de bizonyosan volt egy fedett felhajtórész, amely a nyugati bejáráshoz illeszkedett. Ennek nyomai ma már nem azonosíthatók, de a családtagok visszaemlékezéséből tudjuk, hogy létezett ilyen.¹⁰⁴ Igazolja meglétét a községben lévő épületek alaprajzát is rögzítő 1876-ban készült térkép.¹⁰⁵ A térképen látható a kastély alaprajza, melynek kontúrjai pontosan követik a klasszicista épület ismert vonalait, jól látható a déli középrizalit, és az északi oldalon egy keskenyebben kiképzett terasz kontúrja figyelhető meg (az északi középrizalit, melyet 1902-ben toldtak az épülethez, természetesen még nincs föltüntetve!). Az épület keleti és nyugati oldalán jól kivehetők a beugró záródások. A nyugati oldalon, az egykori bejáratnál látszódik egy előtér-toldás, minden bizonnyal ez lehetett a jelzett fedett bejáró.

II. periódus

Noha id. Rónay Elemér 1947-ben befejezett családtörténete szerint csak egy kisebb felújítás (az üveges veranda szobává alakítása és tatározás) történt 1902-ben, amikor Rónay Jenő birtokba vette a kastélyt,¹⁰⁶ valójában egy az egész épület architektúráját legalábbis részlegesen, ám mégis markánsan megváltoztató beavatkozást hajtottak végre. A Rónay Elemér által említett üveges veranda „szobává alakítása” gyakorlatilag a kastély kert felé eső északi oldala középrizalitjának kialakítását jelentette. Az egész épületet megmagasították, azaz a kastély ekkor érte el mai, az eredeténél mintegy másfél méterrel feljebb lévő párkánymagasságát.¹⁰⁷ Ebben a periódusban alakult ki a homlokzatok jelenleg is meglévő vakolatarchitektúrája. Bizonyosan ekkor falazták el a déli középrizalit oldalhomlokzatait díszítő faltükröket, mert azok az arcív felvételeken (korabeli képeslapok) már nem láthatóak. A kutatások igazolták Reicherné visszaemlékezését,¹⁰⁸ ekkor valóban épült egy

¹⁰⁴ Reicher Lászlóné szerint „*Árkádok kiképzésű feljáró volt. A kocsik behajtottak a feljáró alá, így lehetett bejutni a kastélyba.*” Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. n. Lásd még: Id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SIPOS 2002. sz. n.,

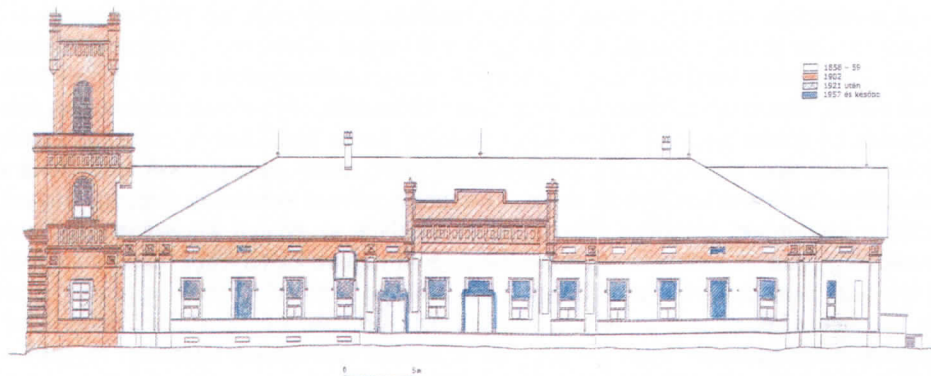
¹⁰⁵ CSML Földmérési Felügyelőség iratai. VI. 182. Kiszombor falu 1876. 15. a.

¹⁰⁶ „*Az idő kimelegedtével az átalakítási munkálatok kezdetüket vették. A ház maga is tatározásra szorult, de főleg a nagy üveges veranda, amely eredetileg nem volt fűthető, hanem csupán nyári tartózkodásra alkalmas, átalakítása volt a legnagyobb munka. A terem maga igen nagy méretű, úgy hogy két kéményt kellett neki építeni, az ablakokat kettősekké tenni és a márvány padozatot parkettával kicserélni, a folyosó felől kettős ajtókat csinálni. Az átalakítási munkálatok már a nyár elején készen lettek.*” Lásd: RCSK. 359.

¹⁰⁷ Erre nyújt bizonyítékot a fávizsgáló szakértő, Muka István megállapítása is, aki szerint a fedélszerkezet egyes részei nem a XIX. sz. közepére, hanem a századfordulóra voltak jellemzőek. A múlt század közepén ugyanis az építési faanyagot jórészt még bárdolták, fűrészelt megmunkálása csak a századfordulón terjedt el, itt pedig fűrészelt faanyagot talált beépítve. Lásd: SIPOS 2003. 35.

¹⁰⁸ „*Ugyanők [azaz Rónay Jenőék] csináltattak a kastély alatt egy alagutat, hogy az egyik szárnyból a másik szárnyba közvetlenül át lehessen jutni.*” Lásd: Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. n.

átjáró („alagút”), amelynek az volt a feladata, hogy az épület keleti és nyugati traktusa között „folyosó kiszélesítésével” szobává alakított verandarész miatt megszűnő közvetlen átjárási lehetőséget biztosítson.

A kastély építéstörténeti szakaszai

A homlokzat megmagasításán túl a legmarkánsabb változtatást a torony megépítése jelentette. Mind id. Rónay Elemér, mind pedig Reicher Lászlóné úgy emlékezett 1964-ben, hogy az épület nyugati bejáratánál lévő – Rónay Elemér szerint „a torony legalsó részén” található – árkádos feljártót beépítették, és szobává alakították át.¹⁰⁹ A kutatások azonban cáfolhatatlanná tették, hogy ilyen átalakítás a tornyon nem történt,¹¹⁰ nem is történhetett, lévén, hogy előtte nem is létezett, hiszen ezt megelőzően itt csak egy fedett följáró volt.¹¹¹ Valószínűleg ezt a följártót elbontották, és helyére építették a ma is látható tornyot, amely meglehetősen szervesen, stílus-idegen módon illeszkedik az épülethez.

¹⁰⁹ Id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SÍPOS 2002. sz. n., Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közli: SIPOS 2002. sz. n.

¹¹⁰ Simon Zoltán régész vizsgálatai alapján a torony földszintjén semmiféle ajtónyílás vagy kocsiselhajtó nyoma nem volt kimutatható. Simon szerint Rónay Elemért megcsalhatta az emlékezete, amikor azt állította, hogy ilyen átalakításra sor került. SIMON 2002. 19.

¹¹¹ Mivel mindkét családtag egyformán emlékezett a fedett bejáró beépítésére, az ellentmondásra csak az adhat magyarázatot, ha a visszaemlékezők a „beépítés” alatt annak új építménnyel, toronnyal való kiváltását értették. Nem kevés bizonytalanság, persze, a mi magyarázatunkban is található. A legfurcsább, hogy a családtörténetben egyetlen szó sem esik a torony építéséről. Id. Rónay Elemér 1947-ben befejezett munkájában csupán a már ismertett „két torony helyett egy épült” című történetet mesélte el, ezzel mintegy azt sugallva, hogy a jelenlegi torony a kastély építésekor készült. Rögzítette azt is, hogy az 1902-es följújtásig a kastélyon semmiféle átalakítás nem történt, az 1902-es följújtáskor pedig sem az épület megmagasításáról, sem pedig a torony megépítéséről nem tett említést. Erre csekély magyarázattal szolgál az, hogy ő a család egy másik ágának a leszármazottja, és sohasem élt Zomboron, így nem is ismerhette, milyen volt korábban, és milyen lett később. Azért nem helytálló ez a magyarázat, mert Rónay Elemér jól láthatóan nagyon pontosan informált a család ügyeiről, munkája elkészítésekor feldolgozta a családtagok iratanyagát, és még ha nem is élt Zomboron, szinte bizonyos, hogy 1874-es születését követően többször megfordult a faluban. 1902-ben, amikor a föltételezett átalakítás és toronyépítés történt, Rónay Elemér 28 éves felnőtt ember volt. Kizárt, hogy ne tudjon arról, mi történt az ősi birtokon. Inkább az gyanítható, valamiért elhallgatta, hogy a „tornyos kastély” (maga Rónay Elemér is így nevezte, lásd: RCSK 359.) csak később kapta meg a tornyát. Hogy az épület az eredeti építéshez képest valóban

Az utóbbi időben átment a köztudatba, hogy a kastélyt a trieszti Miramare-kastély nyomán emelték. Ennek eredete Reicher Lászlónéra vezethető vissza, aki 1964-ben úgy emlékezett, hogy „az 1880-as években épített kastély” előképe a trieszti kastély volt.¹¹² Túllépve Reicherné időbeli pontatlanságán, a kastélynak bizonyosan nem lehetett előképe Miksa kastélya, egészen egyszerűen azért, mert nem is hasonlít rá. Nem is hasonlíthat, mivel eredendően egy klasszicista épületet emeltek, amely csak az 1902-es átalakítás nyomán nyerte el mai formáját úgy, hogy – a toronytól eltekintve – architektúrájának eredeti, klasszicista vonásait nem veszítette el. A romantikus stílusra utaló jegyek csak finomították, historizálónak tették, de meg nem változtatták, illetve csak részleteiben módosították az épület eredeti összhatását és tömegét. Ez az átalakítás és ez az összhatás-változás ezért nem eredményezett olyan beavatkozást, amely hasonlatossá tette volna a kész épületet a trieszti kastélyhoz, hiszen továbbra is számos azonosság maradt, amelyek inkább a kiszombori kúriákkal rokonítják, és amelyek az eredeti klasszicista épületre vezethetők vissza. A torony távoli hasonlósága a Miramare-kastélyéhoz viszont valóban észrevehető, nem zárható ki ezért, hogy ennek előképe valóban a trieszti építmény lehetett, bár ahhoz képest egyszerűbb, provinciálisabb formával szembesülhetünk itt. Mindenesetre megállapítható, hogy a torony és az eredeti épület összeillesztése, továbbá – ezzel együtt – a kastély átalakításának historizáló és eklektikus megoldásai egészen bizonyosan a megbízói elképzeléseket, sem mint egy képzett építész munkáját tükrözik. A torony nem csupán az utólagos hozzátoldás miatt, de stílári megformáltsága révén sem illeszkedik szervesen a kastély főtömegéhez, amely még inkább fölerősíti az idegenség és szervetlenség hatását, és elnyomja azt a pozitív összképet, amelyet az eredeti épület architektúrája a szemlélőben egykor kiválthatott.

később kapta a tornyát, azt a régészeti adatok cáfolhatatlanná teszik. A bizonytalanság inkább ott van, hiteles-e a torony építését az 1902-es felújításhoz kötni, hiszen fölvetődhet, hogy a község épületeit számba vevő 1876-os térkép (amelyen jól láthatók a kastély alaprajzi kontúrjai, és bizonyosan nem ábrázolja a tornyot, lásd: CSML Földmérési Felügyelőség iratai. VI. 182. Kiszombor falu 1876. 15. a.) keletkezése, és a kastély 1902-es eladása és felújítása között megtörténhetett-e az építés. Nézetünk szerint ez kizárható. Itt elsősorban a faanyagutak és a perdőntökek, amelyekre már hivatkoztunk, és amelyek igazolják, hogy olyan fűrészes technikát alkalmaztak, amely csak a századforduló környékén vált általánossá. Az viszont bizonyos, hogy a torony és az épületmagasítás egyidejű. Így az átalakítás leghamarabb csak az 1890-es évek végén történhetett volna, de ez pedig azért zárható ki, mert Rónay Mór 1890-ben meghalt, fia, Emil pedig inkább tékozlott, mint gyarapította a családi vagyont, életmódja, mely korai halálához vezetett, kizárja, hogy ő építette a tornyot. Az építés így szinte kétségbevonhatatlanul az 1902-es átalakításhoz kötődött. A kérdés ettől kezdve csupán az, miért hallgat erről a családi krónika, és miért nincs benne a zombori köztudatban, hogy a torony utólagos hozzátoldás. Ezt a tényt ugyanis csak a falkutatás, illetve a régészeti vizsgálat hozta felszínre. Furcsa, hogy a helyi emlékezet ezt nem őrizte meg, de az még furcsább, hogy a visszaemlékező családtagok a kérdés kapcsán erről megfellebbeztek, vagy legalábbis valamilyen ok miatt nem beszéltek róla.

¹¹² Török József: A kiszombori Rónay kastély története. Feljegyzés az özv. Reicher Lászlónéval és Rónay Tiborral folytatott beszélgetéséről, 1964. dec. 28. Közl.: SIPOS 2002. sz. Ráadásul a visszaemlékező Ferenc Ferdinánd kastélyáról beszél, amely további pontatlanságot jelent, hiszen a Miramare-kastélyt Miksa főherceg, a későbbi mexikói császár építtette. A hibás adatot átvette Tóth Ferenc is. (TÓTH 2000. 160.) Tóth még a trieszti kastély-előképet Rónay Mórchoz kötötte, nyilván nem tudván, hogy a torony és az építkezés nem egyidejű. Virág Zsolt szintén közli a Miramare-hasonlóság tényét, de csak zárójelben, és mint családi legendát, az eredetét pedig – figyelemmel az azóta végzett falkutatási eredményekre – Rónay Jenőhöz köti, jelezvén azt is, hogy kevésbé valószínű, Rónay Jenő járt valaha az Adriai-tengernél. VIRÁG 2005. 30. Erre valóban nincs közvetlen adatunk, ugyanakkor nem kellett személyes jelenlét és látogatás ahhoz, hogy a Miramare-kastélyról információi legyenek, a kastély képe és leírása ugyanis a századforduló idején sok egyéb módon tudomására jutott. Mindazonáltal magunk nem zárjuk ki, hogy Rónay Jenő személyesen láthatta a trieszti kastélyt. Torontál vármegyei főispánként elképzelhetetlennek tartjuk, hogy ne kereste volna föl az Adriai-tenger kedvelt és divatos fürdőhelyeit, ezért szinte biztosra vesszük, hogy járt Triestben.

III. periódus

A harmadik periódus terméke az északkeleti saroképítmény, melynek fala jól láthatóan elvált a kastély eredeti északkeleti sarkától. Az azon felfedezhető spaletta-imitációk miatt erre az időre tehető a torony ablakainak befalazása is, hiszen azokon ugyanez a motívum található. Bizonyára ekkor keletkezhetett a torony második emelete előtti körfolyosóra vezető lépcső csapóajtóját felváltó előtető. Ugyanebben az időben következhetett be a délkeleti sarokhelyiség északi falának lebontása, valamint a keleti előtér új osztófalakkal való felosztása is. Mivel a saroképítmény cselédszobákat foglalt magába, a keleti homlokzat északi ablaka helyére ajtót nyitottak (az ajtót csak 1957-ben számolták fel) a konyhának és a cselédszobának a kastélytól független megközelíthetősége érdekében. Sajnos, e periódus pontos építési idejére nézve semmilyen adattal sem rendelkezünk. Csupán valószínűsíthető, hogy az építkezés Rónay Jenő 1921-ben bekövetkezett halála után, de még 1944 előtt történt.

A kastély az 1930-as években

IV. periódus

Az utolsó – a kastélyra nézve kifejezetten tragikus következményekkel járó – jelentős átépítés 1957-ben történt. Ekkor az eredeti osztófalakat jórészt lebontották, új vasbeton födémet építettek, melynek következtében az ablakok felső részét be kellett falazni, néhány vakablakot áttörtek, más nyílásokat viszont teljesen befalaztak. A vakolatarchitektúrát azonban szerencsére ekkor még megtartották, illetve részben felújították. E nélkül azok elemei ma már valószínűleg jórészt rekonstruálhatatlanok lennének. Teljesen lebontották viszont az északi oldal díszlépcsőjét, valamint a déli teraszt. Megszüntették az aluljárót is. A későbbiekben már csak az 1957-ben kialakult állapot apróbb módosításai történtek meg.

A kastély jelenlegi állapota

A három utcával határolt saroktelek, amelyen a kastély áll, eredeti nagyságában megmaradt, területe több mint 1,8 ha. A kastély a telek DNy-i részén „szabadon áll” a déli oldal, ill. a rotunda felől 15 méter szélességű előkerttel.

A kastély a Móricz utca felől

A kastélyban eredeti állapotban maradt meg a torony és a legutóbb épített kétszintes északkeleti bővítmeny. E részeken még eredeti ablakok és ajtók találhatók, amelyek nagy segítséget nyújthatnak a későbbi homlokzati, és belső helyreállításnál. Szerencsére az 50-es évekbeli átalakításkor a homlokzati tagozatokat nem verték le, hanem inkább kijavították. Az 1970 körüli tatarozás előtt Hübner Tibor építész a korabeli tagozatokat felmérte és dokumentálta.¹¹³ Eredeti állapotában maradt meg még a torony déli földszinti ablaka, néhány belső ajtó, a csigalépcső kovácsoltvas korlátja, a famellvéd és a toronyszobában a falfestés egyes részletei is. A 2000-ben történt tetőhelyreállítás alkalmával az északi szárny beszakadt padlásfödémét elbontották, és helyére az eredetivel egyező új, famenynevezet került. A toronyba vezető falépcső ekkor szintén megújult.

Többé-kevésbé eredeti állapotában maradt fenn, a Móricz utca felőli “U” alakú, egytraktusú cselédház, melynek állapota mára jelentősen leromlott. Cselédházzá és istállóvá alakítása előtt eredetileg egyszintes, nem túl díszes épület volt. Ez volt az a ház, melybe a kastélyt megépítő Rónay Móric nagybecskereki hivataláról való lemondását követően, a szabadságharc bukása után beköltözött, és amelyben a kastély átadásáig élt.¹¹⁴ Ily módon a sokszoros átépítés miatt az eredeti funkcióiból keveset láttató épület minden bizonnyal a zombori kúriák első generációjához tartozik. Vizsgálata és megőrzése, esetleg helyi védelem alá helyezése és majdani lehetséges helyreállításának újragondolása emiatt fokozottabb figyelmet érdemelne.

¹¹³ SIPOS 2003. 30.

¹¹⁴ Id. Rónay Elemér 1964. dec. 31-ei levele dr. Tóth Ferenc múzeumigazgatóhoz. Közli: SÍPOS 2002. sz. n.

Cselédház és istálló a Móricz utcai traktuson

A park

A korabeli leírásokból a család életére vonatkozó csekély dokumentum-anyagon és néhány fényképen kívül, melyek a kastélyt a park felől mutatják, alig találunk adatokat a korabeli park szerkezetére és növényállományára. Annyi bizonyos, hogy díszfákkal és cserjékkel telepített volt a terület, s miután teniszversenyt is rendeztek az összejövetelek alkalmából, így sportterülettel is rendelkezhetett. Melegházában kertészek dolgoztak, így a kornak megfelelően valószínűleg virágok és citrusfélék díszlettek itt. A kerti utak burkoltak voltak, hogy száraz lábbal végigjárható legyen a park.¹¹⁵

A kastély parkja a húszas években

¹¹⁵ NAGY 2004b. 33-34.

A parkról az 1930-as években készült és fennmaradt fotó parteres virágágyak meglétét mutatja. A fák közül a gesztenye, a hárs és a mocsári tölgy, ezen kívül a fenyők és a lomblevelű örökzöldek, a cserjék közül főleg az orgona jelenléte volt a meghatározó. A közel 1,8 ha-os parkot a háború után kiirtották. Csekély részét őrizte a jelenlegi sporttelep melletti ún. kiserdő, mely nem a park, hanem a parkon kívüli erdő maradványa volt, mára azonban ezt is teljesen kiirtották. A mai napig nem található telepített növény a területen.

A lehetséges hasznosításról

A kastély hasznosítására az utóbbi időben több javaslat is született. 1986-ban Mányi István építész (KÖZTI) által készített tanulmány az egész műemléki együttest átfogó program részeként, a kastélyban intézményközpontot alakított ki úgy, hogy az épületet földszintes, eredeti állapotában javasolta helyreállítani. 2000-ben Dégi Tamás építész egyetemi hallgató készített tervjavaslatot a jelenlegi kétszintes kastélyban konferencia-termek és szálláshelyek létesítésére. 2002-ben a Tér és Forma Kft (Sipos György) által készített tanulmányterv elsősorban a beépített földem megtartása mellett tett javaslatot a kastély hasznosítására, és a lehetőségekhez mérten legalább az épület homlokzatának korhű helyreállítására.¹¹⁶

A kastély tömbje felülnézetből

A jövőbeli hasznosítás záloga egyfelől az, hogy a helyreállítás költségei pályázati forrásokból előteremthetők legyenek, másfelől pedig, hogy a fenntartáshoz is folyamatosan állami normatív támogatást lehessen igénybe venni. További fontos szempont, hogy az épületnek olyan funkciója legyen, amely a hozzá tartozó területet parkosítva is ki tudja használni, illetve fenn tudja tartani. Ez irányította az önkormányzat figyelmét egy regionális szintű és igényes idősok otthona megvalósításának irányába, amely továbbra is a térség egyik megoldatlan problémája. Az otthon rangját emelné a műemléki környezet-

¹¹⁶ SIPOS 2002.

ben való központi fekvése és majdani parkja. A kastély mindkét szintjének igénybevételével és belső átrendezésével mintegy 60 férőhelyes emeltszintű otthon volna kialakítható az ellátáshoz szükséges kiegészítő helyiségekkel. Előkertje nem lenne elkerítve, így a tornyos kastély inkább része lehetne a főtéren, úgy, mint a templom és a mögötte levő – szabadon körüljárható – rotunda. Az utóbbi időben megerősödött az az elképzelés, hogy a kastélyt kulturális célra, megyei múzeumi és levéltári raktár- és kutatóbázisként lenne célszerű hasznosítani.

A kastély rekonstrukciós rajza

A belső térben olyan jelentős mértékű beavatkozás történt az 1950-es években, hogy az eredeti térosztás és födém helyreállítására gyakorlatilag nincs lehetőség, de reálisan ezt az önkormányzat képviselő-testülete által elhatározott hasznosítási szándék (idősek otthona vagy konferencia-központ, esetleg megyei múzeumi és levéltári raktárbázis) sem indokolja. Meg kell elégedni azzal, hogy a legszükségesebb állagmegóvási munkák mielőbb elkészüljenek, egy a közeljövőben történő funkcióváltás és méltóbb hasznosítás során a kastély, a környezete és parkja az eredeti állapotot tükrözve legyen helyreállítva, valamint hogy nyilvános részei a közönség előtt megnyíljanak.

HELYILEG VÉDETT, ILLETVE A FALUKÉP SZEMPONTJÁBÓL FONTOS KÖZÉPÜLETEK

E fejezetben több olyan, különböző funkciójú épületről kell említést tennünk, melyek nem tartoznak műemléki védetség alá, azonban koruk, történetük, vagy karakterük miatt meghatározó elemei Kiszombor múltjának és jelenének. Egy részük (összesen 13 középület és 14 lakóház) a 2002-es rendezési tervhez készült Kulturális Örökségvédelmi Hatástanulmány nyomán helyi (önkormányzati) védelem alá került, kettőt pedig elbontottak